

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
METHODOLOGY OF TEACHING THE AZERBAIJANI LANGUAGE

UOT 37.01

Asif Hacıyev (Şirvanelli)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun böyük elmi məsləhətçisi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
<https://orcid.org/0000-0002-7084-9347>
[https://doi.org/10.69682/arti.2024.91\(6\).158-162](https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(6).158-162)*

“DƏDƏ QORQUQ KİTABI” VƏ MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ
MÜASİR DİL BAXIMINDAN ARXAİKLƏŞMİŞ ORTAQ SÖZLƏR

Асиф Гаджиев (Ширванелли)

*старший научный советник Института Образования Азербайджанской Республики,
доктор философии по педагогике, доцент*

АРХАИЧНЫЕ СЛОВА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО
ЯЗЫКА В «КНИГЕ ДЕДА ГОРГУТА» И ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МУХАММЕДА ФИЗУЛИ

Asif Hacıyev (Shirvanelli)

associate professor, senior scientific advisor of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

IN BOTH THE 'BOOK OF DEDE KORKUT' AND THE WORKS OF MUHAMMAD
FUZULI, NUMEROUS COMMON WORDS HAVE BECOME ARCHAIC FROM A
CONTEMPORARY LINGUISTIC PERSPECTIVE

Xülasə. Böyük Azərbaycan şairi Füzulinin dili söz ehtiyatının zənginliyi ilə özünəqədərki və sonrakı sənətkarların dilindən əsaslı surətdə fərqlənir. Onun leksikonunda ərəb-fars mənşəli sözlər çoxluq təşkil etsə də, milli mənşəli sözlərimiz daha işləkdir. Bu sözlərin böyük əksəriyyəti müasir dilimizdə işləkliyini qoruya bilsə də, müəyyən bir qismi istifadədən çıxaraq arxaikləşmişdir. Təhlil göstərir ki, həmin arxaizmlərin az bir qismi şairin yaşadığı və ona yaxın dövrlə əlaqədardırsa, böyük hissəsi dilimizin daha qədim çağlarından başlayaraq XVIII əsrin sonlarına qədər şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın dilində geniş işlədilmişdir. Məqalədə ustad sənətkarın əsərlərində rast gəlinən belə arxaizmlər üzərində dayanılmış və konkret nümunələr gətirilməklə mənası açıqlanmışdır.

Açar sözlər: “Dədə Qorqud kitabı”, Füzulinin əsərləri, arxaik sözlər, lüğət ehtiyatı

Аннотация. Язык великого азербайджанского поэта Физули благодаря богатству словарного запаса, основательно отличается от языка мастеров слова, творивших до и после него. Несмотря на то, что в его лексиконе большинство составляют слова арабо-персидского происхождения, слова национального происхождения более употребляемы. Хотя подавляющее большинство этих слов могут сохранить свою функциональность в нашем современном языке, некоторые из них вышли из употребления и стали архаичными. Анализ показывает, что некоторые из этих архаизмов относятся к той эпохе, в которой поэт жил и был близок ему, но большинство из них широко употреблялись в языке нашей устной и письменной литературы, начиная с древнейшего периода нашего языка и до конца XVIII века. В статье основное внимание уделяется подобным архаизмам, встречающимся в творчестве мастера-творца, и поясняется их значение на конкретных примерах.

Ключевые слова: «Книга Деде Горгут», произведения Физули, архаичные слова, словарный запас

Abstract. The language employed by the distinguished Azerbaijani poet Fuzuli markedly differs from that of his contemporaries and successors due to its linguistic richness. While his vocabulary includes many words of Arabic-Persian origin, our indigenous terms take precedence. Although the majority of these words

remain in active use in our modern language, a certain portion has fallen into disuse, becoming archaic. Analysis indicates that while some of these archaisms were contemporaneous with the poet's era and those closely associated with it, the majority were extensively utilized in our language's oral and written literature from ancient times until the late 18th century. This article examines such archaisms found in the works of the master artist, elucidating their significance through concrete examples.

Keywords: *"The Book of Dede Korkut", works of Fuzuli, archaic words, vocabulary reserve*

Məhəmməd Füzuli yaradıcılığını səciyyələndirən mühüm xüsusiyyətlərdən biri sözdən məharətlə, yerli-yerində yararlanmaq bacarığıdır. Düşündürücü zərif, həssas, aşıqanə poeziyası böyük şairi ədəbiyyat tariximizdə “kөнül mülkünün sultanı” ali mərtəbəsinə yüksəltdiyi kimi [12, 15], bu müstəsna bacarıq onun “ədəbi dilimizin tarixində ən zəngin söz ehtiyatı olan sənətkar” [1, 36] kimi “söz mülkünün sultanı” kimi dəyərləndirilməsinə əsas yaratmışdır. Azərbaycan türkcəsində yazdığı nəzm və nəsr əsərlərinin dili ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, onun leksikonunda ərəb və fars dillərinə məxsus sözlər sayca üstünlük təşkil etsə də, milli mənşəli sözlər özünəqədərki və hətta özündən sonrakı sənətkarların dili ilə müqayisədə daha çoxdur. Bu baxımdan dil tariximizin dərin tədqiqatçısı T. Hacıyevin gəldiyi belə bir qənaətlə razılaşmamaq mümkün deyil: “M. Füzuli təkcə Azərbaycanın, hətta Şərqi də yox, dünyanın böyük lüğət ehtiyatı olan söz ustalarından biridir. Onun söz tutumunda üstünlük ərəb, fars sözlərinin tərəfindədir – ədəbi dilimizin tarixində Füzulidə heç kəsdə olmadığı qədər ərəb, fars sözləri işlənir. Eyni zamanda onun dilində heç kəsdə olmadığı qədər türk sözləri var” [3, 314]. Məlumdur ki, bu sözlərin əksəriyyəti dövrümüzə qədər işləkliyi saxlamışdırsa, bir qismi müxtəlif amillərin təsiri ilə arxaikləşmişdir. Təhlilə cəlb etdikdə həmin arxaizmləri 2 yerə ayırmaq olar:

Birincisi, əsasən, Füzuli və ona yaxın zamanda yaşayıb-yaratmış sənətkarların dilində işlənən sözlər.

Ümumiyyətlə, belə sözləri az işləndiyinə və yazılı mənbələrdə təsadüfi hallarda istifadə edildiyinə görə nadir arxaizmlər kimi səciyyələndirmək mümkündür. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

1. **“Acıtmak”** feili Füzulinin dilində *“ağrıtmak, incitmək”* mənasında cəmi bir dəfə rast gəlinən sözlərdəndir:

Acıtdı məni acı sözün, tünd nigahın,

Ey nəxli-mələhət, nə bəla, təlxi bərin var!
[9, 118]

Bu qədim feil eyni anlamda Qazi Bürhanəddinin

“Gözün görəli uyumışam şimdi qəmzəsi
Acıtdı bəni dilər olamı ki, oyanam” [6, 513] və İmadəddin Nəsiminin

“Münəvvər eylə vüsəlinlə, ey qəmər, gözümü

Ki, firqətin anı acıtdı tutiyasından” [5, 160] beytlərində də işlədilmişdir.

2. **“Bitmək”** feili Füzulinin dilində *“sağalmaq”* mənasında bir neçə dəfə işlədilib:

Çak görüb köksümü qılma ilacım, təbib,
Zaye olu mərhəmin, məndə bitər yarə yox.
[9, 92]

Ey söyləyən Füzuliyə eşq içrə səbr qıl,
Söylə, bu mərhəm ilə kimin bitdi yarəsi?
[9, 314]

Eyni zamanda Qövsü Təbrizinin aşağıdakı beytində də bu qədim feilin göstərilən mənada işləndiyini görürük:

Bülbül mənim hərayimə yetsəydi kaş ki,
Yüz qanlı yarəmin biri bitsəydi kaş ki. [7, 276]

3. **“Dolu”** ismi Füzulinin dilində *“şərab qabı, cam, badə”* mənasında cəmi bir dəfə işlədilib:

Dili-pürxunimə yağdırma bəla peykanın,
Həzər et, şişəyə nəgəh zərər eylər,
doludur. [9, 126]

Bununla yanaşı, həmin söz Füzulinin əsrdaşı olan Həbibinin və Şah İsmayıl Xətayinin dilində də yer almışdır:

Qıldı nəzər çün halimə, bir dolu sundu əlimə,

Dedi təbəssüm edərək: künci-kəduyi meykədə. [4, 31]

İçmişəm bir dolu, olmuşam ayıq,
Düşmüşəm dağlara, olmuşam geyik,
Sənə derəm, sənə, sürməli keyik,
Qaçma məndən, qaçma, avçı deyiləm. [13, 353]

4. **“Savutmaq”** feili Füzulidə *“azaltmaq”* mənasındadır:

Ey xuni-didə, kəsmə cigərdən təəllüqün,
Mehrin savutma sinədən, ey atəşi-dərun!
[9, 260]

Bu qədim feilə ustad sənətkarla eyni dövrdə yazıb-yaratmış Kişvərinin qəzəllərində rast gəlinir:

Ey səba, hüsn əhlinə məndən degil bulsun məcal

Kim, savıtımın neçə gün kim, gərmdür bazarınız. [8, 36]

Bizdən sarı ol mah könülünə savudubdur,

Yarəb, nə bəla, əhli-vəfani unudubdur. [8, 24]

5. **“Tuğra”** sözü *“gerb, dövlət nişanı”* mənasında həm Füzulinin, həm də Xətayinin dilində işlədilib:

Təhrir qılında əhli-inşa

Böylə bu misalə çəkdi tuğra... [10, 154]

Çünki rəhmin yox məzarım üstünə bir daş edib,

Ey vəfasız ani tuğra qıldığun, yəni ki, nə? [13, 216]

Gətirilən sözlərdən əlavə, Füzuli və XIII-XVII əsrlərdə yaşamış şairlərimizin dilində **“iltirmək”** (aparmaq), **“onulmaq”** (sağalmaq, yaxşılaşmaq), **“önərmək”** (uğur gətirmək, düzəltmək; sağaltmaq; ucaltmaq, yüksəltmək) kimi qədim sözlərin yer aldığı müşahidə olunur.

Bununla belə, araşdırma göstərir ki, bəzi arxaizmlərə yalnız Füzulinin əsərlərində rast gəlinir. Məsələn:

“Usanmaq” (*ağıllanmaq* mənasında):

Füzuli rindü şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadır,

Sorun kim. bu nə sevdadır, bu sevdadən usanmazmı? [9, 290]

“Yağdırmaq” (*yaymaq, səpmək* mənasında):

Cəfa oxun mənə yağdırman ancaq, ey əflak,

Demin ki, yeddi kəmandarə bir nişanə yetər. [9, 103]

“Yağıtmaq” (*atmaq* mənasında):

Cəfa oxun mənə yağıtırman ancaq, ey əflak,

Demin ki, yeddi kəmandarə bir nişanə yetər. [9, 103]

“Yaş” (*təzə, gənc* mənasında):

Dəmbədəm gər düşsə gözdən dürri-əşkim, vəchi var.

Yaş uşaqlardır yetim, onlarda yox rəsmi-ədəb. [9, 72]

Baş açıb yağmurlara, suya batırmış kisvətin,

Yaş uşaqdır, lövhi sadə, hiç bilməz xeyrü şər. [11, 86]

“Yelmək” (*çapmaq, sürətlə getmək* mənasında):

Eşq ətvarın müsəlləm eylədi gərdun mana, Bunca kim, yeldi-yügürdü, yetmədi Məcnun mana. [9, 49]

“Yumşamaq” (*yumşalmaq* mənasında):

Ursa Həcəri-mübarəkə baş,

Yumşaya, əgər ola qara daş. [10, 85] və s.

İkincisi, dilimizin daha qədim qatlarından qaynaqlanan bəzi türk mənşəli arxaizmlər ta qədimdən üzü bəri əksər klassik sənətkarların, o cümlədən Füzulinin dilində işlənilməklə geniş bir zaman dairəsini əhatə edir. Demək olar ki, XVIII əsrin sonlarına qədər dilimizin əsas lüğət fonduna daxil olan bu sözlər məhdud zaman kəsiyində işlənən öncə üzərində dayandığımız arxaizmlərdən kəmiyyətcə daha çoxdur. Belə arxaizmlərə yaranma və yazıya alınma baxımından daha qədim tarixə malik *“Dədə Qorqud kitabı”*nda da rast gəlinir ki, onların bir qisminin Füzuli əsərlərindəki işlənmə məqamları ilə müqayisədə verilməsi böyük söz ustasının dilimizin incəliklərinə nə dərəcədə bələd olduğunu, onun ən dərin laylarından necə bəhrələndiyini göstərmək üçün faydalı olardı. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

Ağırlamaq – əzizləmək, hörmət etmək
Qan Turalı Oğuz bəglərin ağırladı. [D-200, 13]

Qıymadın sakini-kuyin olana peykanın,
Bir içim su ilə ağırlamadın mehmanın. [9, 189]

Çəri – ordu, qoşun, əsgər

Təkur dəxi həman çərisini dərdi, bunların üzərinə gəldi. [D-273, 5]

Gözümü üzüm arasında çəri çəkdi müjəm
Ki, gözümdən su çıxıb yumaya xaki-dərini. [9, 306]

Dəprətmək – tərətmək

Sancubanı yerə çaldı, dəprətmədin başın kəsdi. [D-152, 13]

Yerindən dəprədən mən mübtəlayı şövqi-qalibdir,

Havadır gəzdirən yerdən-yerə səbri-giranbari. [9, 100]

Dərilmək – yığılmaq, toplanmaq, toplamaq

İç Oğuz, Taş Oğuz bəgləri Bayındır xanın söhbətinə dərilməşdi. [D-67, 2-3]

Əzmi-bağ eyləmiş ol sərvirəvan, ey güllər,

Zər nisar edə görün, cümlə yığılın, dərilin. [9, 194]

Gedirmək (//**gedərmək**) – aradan götürmək, kənarlaşdırmaq, uzaqlaşdırmaq

Oğlan buğaniñ alından yumruğın gedərdi, yolundan savuldu. [D-17, 2-3]

Füzuli, zülfü sevdasın qələmtək başa salmışsan,

Gedər başın, əgər başdan gedirməzsən bu sevdəyi. [9, 315]

Əgməzdi hilalı vəsməyə baş,

Gözdən gedirərdi sürməsin yaş. [10, 135]

Gəz – dəfə, səfər, vaxt, yol

Sudan keçdi, bu gəz bir qurda tuş oldu. [D-45, 9-10]

Min can olaydı kaş məni-dilşikəstdə,

Ta hər birilə bir gəz olaydım fəda sana. [9, 55]

Gözətmək – gözləmək; göz önünə almaq; göz yetirmək; qorumaq

Ol gün müxənnətlər sapa yer gözətdi. [D-63, 7]

Çəkmə təxtü tac qeydin, bisəru pəliq gözət

Kim, əyağə bənddir təxtü bəladır başə tac. [9, 85]

Güz – payız

Güz almasına bənzər al yanaqlum! [D-12, 10-11]

Güz evi tək oldu əşkimdən çox evlər qərqi-ab... [9, 343]

İlətmək (//**ilətmək**) – aparmaq, çatdırmaq, yetirmək

Qo bəni, qadın ana, çəngələ ursunlar, qo ətündən çəksünlər, qara qavurma etsünlər,

Qırq bəg qızınıñ öñünə ilətsünlər. [D-53, 12-13]

Sən qasid imişsən, ey həməmə,

Məndən həm ilət nigərə namə! [10, 95]

İlətsəm xəncərin şövqini qəbrə, hər bahar olğac,

Olur səbzə yerinə xaki-qəbrimdən əyan xəncər. [11, 34]

Savmaq – uzaqlaşdırmaq, kənar etmək, sovuşdurmaq

Azub gələn qəzayı Tañrı savsun, xanım, hey! [D-5, 10]

Tutub quşlar başımda aşıyan, fəryadə gəlmişlər,

Çıx, ahim odu, bir dəm başımdan sav bu qovğayı. [9, 315]

Sərpmək – götürmək, açmaq

Qan Turalı niqabın sərpdı. [D-180, 3]

Vay əgər tezcik çıxıb, sərpiş ləçək, salsan niqab.

Hiç şək yox kim, səni görcək olur aləm xərab. [9, 342]

Ulalmaq – böyümək

Əyəgülü ulalur, qabırğalı böyür. [D-256, 5-6]

Sən yaman cəhl içində qalmışsan,

Aydın öz başına ulalmışsan. [10, 239]

Bir öz başına ulalmış, qərarı yox, dəlidir,

Şıxınca dutmasalar, aləmi yıxar qələm. [11, 89]

Müşahidələrimiz göstərir ki, Dədə Qorqudun düzüb qoşduğu boyların və ustad Füzulinin əsərlərinin dilində “ayaq” (*badə, şərab qabı* mənasında), “bulmaq” (*tapmaq* mənasında), “dikmək/tikmək” (*qurmaq* mənasında), “irmaq” (*bulaq* mənasında), “irmək” (*çatmaq, yetmək* mənasında), “kəndi”, “kəndözü” (*özü* mənasında), “qaç” (*dəfə, neçə* mənasında), “qaçan” (*haçan* mənasında), “qanqı” (*hansı* mənasında), “qararmaq” (*qaralmaq* mənasında), “qat” (*yan, hüzur, qarşı* mənalarında), “nəsnə” (*şey* mənasında), “saqınmaq” (*çəkinmək* mənasında), “sayru” (*xəstə* mənasında), “səgirtmək” (*səyirtmək, çapmaq* mənasında), “sunmaq” (*uzatmaq, vermək, təqdim etmək* mənasında), “sürmək” (*sürtmək; qovmaq* mənalarında), “urmaq” (*vurmaq, qoymaq* mənalarında) və s. kimi qədim sözlərimiz də işlədilmişdir.

Beləliklə, gətirilən faktlar bir daha sübut edir ki, Füzulinin dili dilimizin daha qədim qatları ilə möhkəm bağlı olub onu bütün zənginliyi ilə çanlandırmışdır. Fikrimizcə, indiki mərhələdə qüdrətli sənətkarın sözlüyünün hazırlanması onun yaradıcılığının daha dərinəndən araşdırılmasına böyük töhfə vermiş olardı.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. 4 cildə. I cild. / -Bakı: Şərq-Qərb, -2007, -480 s.
2. D Kitabı-Dədə Qorqud əla lisani-tayifeyi-oğuzan / Kitabı-Dədə Qorqud Ensiklopediyası (iki cildə). - Bakı: YNE, Ic, -2000, -s.304-621
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. / T.İ. Hacıyev -Bakı: Elm, -2012, -476 s.
4. Həbib. Şeirlər. -Bakı: Şərq-Qərb, -2006, -88 s.
5. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. -Bakı: Lider nəşriyyat, -2004, -336 s.
6. Qazi Bürhanəddin. Divan. -Bakı: Öndər nəşriyyat, -2005, -728 s.
7. Qövsü Təbrizi. Seçilmiş əsərləri. -Bakı: Lider nəşriyyat, -2005, -328 s.
8. Kişvəri. Əsərləri. -Bakı: Şərq-Qərb, -2004, -176 s.
9. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I c. -Bakı: Şərq-Qərb, -2005, -400 s.
10. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. II c. -Bakı: Şərq-Qərb, -2005, -336 s.
11. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. IV c. -Bakı: Şərq-Qərb, -2005, 344 s.
12. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. -Bakı: Çarşıoğlu, -2018, 348 s.
13. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. -Bakı: Şərq-Qərb, -2005, -384 s.

E-mail: haciyev_asif@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub:27.11.2024